

<http://dx.doi.org/10.16926/zh.2017.16.07>

Sławomir AUGUSIEWICZ

Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku. Sienkiewiczowska wizja – lokalna tradycja – przebieg – w świetle badań historycznych

Najazd sprzymierzonych z Rzeczpospolitą Tatarów budziackich na Prusy Książęce w 1656 roku stanowił niewielki epizod w skali całego konfliktu, zwanego w historiografii II wojną północną. W kulturze popularnej i świadomości historycznej funkcjonują niezależnie od siebie dwa obrazy tego wydarzenia. Powszechnie jest znane przede wszystkim dzięki *Potopowi* Henryka Sienkiewicza. Pisarz poświęcił najazdowi Tatarów dowodzonych przez Andrzeja Kmicica na księstwo obszerny fragment, jednak barwny opis jest niezwykle skąpy w faktografię, którą zazwyczaj wzbogacał fabułę powieści¹. Było to zapewne skutkiem milczenia polskich źródeł do wojny z lat 1655–1660, które Sienkiewicz często obszernie wykorzystywał dla przedstawienia wydarzeń historycznych w Trylogii². Polskie relacje z tego okresu najczęściej wypunktowują sam fakt wtargnięcia ordy na terytorium pruskie, nie zawierają jednak na temat jej działań (chronologii, zasięgu, etc.) żadnych konkretnych danych. Wiele takich informacji, choć często nieodpowiadających rzeczywistemu przebiegowi zdarzeń, zawiera natomiast niezwykle bogata tradycja najazdu tatarskiego rozwijająca się przez ponad dwa stulecia w Prusach Wschodnich i do dziś obecna w mazurskiej regionalnej historiografii i literaturze pięknej oraz toponimach³. Przekaz owej

¹ H. Sienkiewicz, *Potop*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1984, t. 3, s. 256–259.

² J. Kijas, *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, [w:] *Prace historyczno-literackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, red. F. Bielak, Kraków 1936, s. 476–511; J. Krzyżanowski, *Pasek i Sienkiewicz: do źródeł „Trylogii”*, „Pamiętnik Literacki” 1956, t. 67, nr 4, s. 301–302; A. Kersten, *Sienkiewicz – „Potop” – historia*, Warszawa 1966, s. 62–89.

³ T. Grygier, *Echa wyprawy Gosiewskiego*, „Ziemia” 1957, nr 11, s. 6–7; H. Małogowska, *Tatarzy pana Kmicica na Mazurach*, „Warmia i Mazury” 1971, R. XVII, nr 9, s. 11–12; S. Augu-

tradycji zachował jednak charakter lokalny i polskiemu społeczeństwu na ogół nie był znany. Nie zetknął się z nim także Sienkiewicz. Badania źródłowe, prowadzone w oparciu o źródła proveniencji przede wszystkim pruskiej, pozwoliły odtworzyć przebieg wydarzeń i zweryfikować obydwie wizje.

Wg Sienkiewicza czambuł tatarski, przysłany na pomoc Janowi Kazimierzowi przez sprzymierzonego chana krymskiego Mehmeta IV Gereja, dowodzony przez Akbaha-Ułana, przybył do Lwowa, gdzie wówczas przebywał monarcha, niemal nazajutrz po złożeniu przezeń ślubów lwowskich, czyli w pierwszych dniach kwietnia 1656 roku⁴. Pisarz w dalszej części powieści rozróżnia oddział Akbaha-Ułana od głównej ordy posiłkowej Tatarów dobrudzkich, przybyłej do Polski jeszcze przed odzyskaniem Warszawy, w więc przed 1 lipca 1656 roku⁵. Ich dowódcę, Hassun-beja poznajemy dopiero we fragmencie dotyczącym bitwy pod Prostkami, w której wspomagał wojska hetmana Wincentego Gosiewskiego⁶.

Andrzej Kmicic, któremu król powierzył opiekę nad czambułem Akbaha-Ułana, kilka dni po zdobyciu Warszawy, wyruszył na Litwę (Żmudź) „tam wojnę ożywić i Szwedów podchodzić”⁷. Przed wymarszem Subanghazi-bej, „naczelnik chanowego poselstwa”⁸, „znacznym podarkiem ujęty, pozwolił mu nowych dobrudzkich ordyńców z sobą zabrać, szło więc za nim półtora tysiąca ludzi dobrych”⁹. Po przejściu Bugu za Serockiem chorążemu orszańskiemu zagroziły wojska szwedzkie Roberta Douglasa i Bogusława Radziwiłła. Przed klęską uchroniło Kmicica nadejście dywizji litewskiej Gosiewskiego, do której przyłączył się na krótko ze swoim oddziałem pod Ostrołęką¹⁰. Konfrontując Sienkiewiczowską relację z chronologią wydarzeń, znaną z historiografii, można określić, że wydarzenia te miały miejsce pomiędzy najwcześniej 2 lipca (kapitulacja załogi szwedzkiej w Warszawie 1 lipca) a 22 lipca, kiedy to Gosiewski zdobył Ostrołękę. Douglas opuścił obóz Karola Gustawa pod Modlinem w nocy 9/10 lipca, aby przez Pułtusk, Różan i Wiznę skierować się na Tykocin¹¹.

---

siewicz, *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL, s. 119–132.

⁴ H. Sienkiewicz, op. cit., t. 2, s. 395–398.

⁵ Ibidem, t. 2, s. 399, t. 3, s. 164.

⁶ Ibidem, t. 3, s. 268.

⁷ Ibidem, t. 3, s. 164.

⁸ Ibidem, t. 2, s. 406.

⁹ Ibidem, t. 3, s. 164.

¹⁰ Ibidem, t. 3, s. 245–256.

¹¹ J. Wimmer, *Przegląd operacji 1655–1660*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 171–172; W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, red. Z. Kosztyła, cz. 1, Białystok 1986, s. 90–94; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006, s. 91–104; M. Nagielski, *Odsiecz Tykocina przez Bogusława Radziwiłła w 1656 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 61–72.

Decyzję o wyprawie do Prus Książęcych Kmicic podjął, jak wynika z jego rozmowy z Zagłobą i Wołodyjowskim prowadzonej pod Ostrołęką, właśnie w tym czasie. Nic nie wiadomo, by miał w tym względzie jakieś rozkazy Jana Kazimierza. Z wcześniejszego fragmentu powieści wynika, że to właśnie Gosiewski miał w tym czasie uderzyć na księstwo, do czego ostatecznie wówczas nie doszło, gdyż z Ostrołęki został przez monarchę odwołany do głównych sił polsko-litewskich pod Warszawę¹².

Tydzień po spotkaniu z Gosiewskim, a więc jeszcze przed 1 sierpnia 1656 roku, „przedostał się pan Kmicic w granice Prus elektorskich pod Rajgrodem. [...] Tej samej nocy, w której Tatarzy minęli słup graniczny, niebo zaczerwieniło się łunami, rozległy się wrzaski i płacz ludzi deptanych stopą wojny”¹³. Początkowo, nie napotykając oporu, Tatarzy przesuwali się wzdłuż wschodniej granicy Prus Książęcych ku Taurogom. Wg powieści jasyru nie brali, „niemieckie osady, kolonie, wsie i miasteczka zmieniały się w rzekę ognia, a przerażony mieszkaniec szedł pod nóż”¹⁴. Z czasem mieszkańcy zaczęli spontanicznie organizować samoobronę przeciw najeźdźcom, na pomoc przybyły „prezydja nawet z bardzo odległych miast”, które opóźniły marsz oddziału Kmicica¹⁵. Z treści *Potopu* wynika, że chorąży orszański po kilku tygodniach działań w księstwie dla odpoczynku wycofał się na Podlasie w okolicach Dowspudy¹⁶. Ponieważ miejscowość ta znajduje się ok. 25 km na wschód od Olecka położonego po pruskiej stronie granicy, można przyjąć, że był to najdalej na północ wysunięty punkt, do którego Kmicicowi ordyńcy mogli dotrzeć.

Na początku września do Kmicica docierają wiadomości o bitwie pod Strzemeszną (24 sierpnia) i odwrocie Karola Gustawa do Prus Królewskich. Tatarzy ponownie wtargnęli do posiadłości elektorskich i działali tam do początku października, kiedy nadeszły wieści o zbliżaniu się dywizji Gosiewskiego. Po połączeniu się z nią orda wzięła udział w bitwie pod Prostkami (8 października 1656), wraz ze wspomnianym czambułem Hassun-beja. Po bitwie Kmicic odchodzi na Żmudź, natomiast o działaniach drugiego oddziału tatarskiego powieść milczy¹⁷.

Wg Sienkiewicza najazd tatarski na Prusy Książęce trwał więc łącznie 2 miesiące, ale miał dość ograniczony zasięg: objął nadgraniczny pas od wysokości Rajgrodu na południu – najdalej do Olecka na północy, brak natomiast wiadomości, by stwierdzić, jak szeroko orda przesunęła się na zachód Księstwa.

Zupełnie inny obraz najazdu tatarskiego przedstawia tradycja wschodniopruska, rozwijająca się w południowych rejonach kraju, od XIX wieku zwanych

¹² H. Sienkiewicz, op. cit., t. 3, s. 251–252.

¹³ Ibidem, t. 3, s. 256.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, t. 3, s. 258.

¹⁶ Ibidem, t. 3, s. 259.

¹⁷ Ibidem, t. 3, s. 261–291.

Mazurami. Przyczyny nikłego zainteresowania w Polsce historią tego regionu to odrębny temat, „do drugiej wojny światowej była prawie wyłącznie domeną badaczy niemieckich”¹⁸. W Polsce rolę popularnego słownika wiedzy o historii Mazur, wobec braku jakiegokolwiek syntezy, pełnił *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii* Mieczysława Orłowicza, wydany we Lwowie w 1923 roku, zawierający nieco informacji o najeździe tatarskim, zaczerpniętych z lokalnej tradycji. W reportażach Melchiora Wańkowicza *Na tropach Smełka* (1. wyd. 1936), cieszących się wielką popularnością w Polsce międzywojennej i kształtujących świadomość o Mazurach, znalazł się tylko niewielki, choć znamienity, fragment:

w otwarte na rozcień Prusy Wschodnie wlewa się ekspedycja karna polsko-tatarska. Tatarzy niszczą 13 miasteczek, 249 wsi i dworów, 37 kościołów, wyrzynają 11 000 ludzi, 3400 biorą w jasyr, 80 000 ludzi ginie z zarazy. Burmistrz Dułło żywcem na rynku w Gołdapię upieczony, krew płynie szeroko, jęk nad nią i łuny pożarów¹⁹.

Pamięć o najeździe tatarskim przetrwała na Mazurach w nazwach miejscowych i folklorze. Działająca w latach 1946–1950 na Mazurach Główna Komisja Ustalania Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjokratycznych odnotowała 8 toponimów związanych z wydarzeniami: Tatarskie Góry, Szańce, Jeziora i Gościńce²⁰. Z niektórymi związane były ludowe podania, funkcjonujące jeszcze w drugiej połowie XIX wieku, jak zapisana przez Maxa Töppena legenda o uwolnieniu jasyru przetrzymywanego na Tatarskiej Górze pod Elkiem²¹. Bogatą literaturę posiada opowieść związana z Kamieniem Tatarskim – głazie do dziś znajdującym się ok. 2 km na południowy wschód od zamku w Nidzicy, na którym miał zginąć dowódca ordy, zastrzelony przez obrońców²². Legenda, odnotowana po

¹⁸ G. Jasiński, *Wstęp od wydawcy*, [w:] M. Toeppen, *Historia Mazur*, wyd. G. Jasiński, Olsztyn 1995, s. 5.

¹⁹ M. Wańkowicz, *Na tropach Smełka*, Kraków 1980, s. 30.

²⁰ G. Leyding, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, t.2: *Nazwy fizjograficzne*, Poznań 1959, s. 507. Zob. także: F. Hoppe, *Orts- und Personennamen der Provinz Ost- und Westpreussen*, „Altpreuussische Monatsschrift” 1881, Bd. XVIII, s. 266; A. Chętnik, *Mazurskim szlakiem*, Łomża 1939, s. 18; M. Karczewski, *Czasy potopu szwedzkiego na Mazurach. Kilka uwag archeologa*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 143–157.

²¹ M. Toeppen, *Wierzenia mazurskie*, Warszawa 1894, s. 152. Informacje o tym podaniu zaczerpnął Toeppen z publikacji z: „Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt” 1841, nr 20. Egzemplarze czasopisma nie zachowały się.

²² Największy głaz narzutowy na Mazurach o obwodzie 19 m i wysokości 2,10 m., pomnik przyrody od 1968 r. Znajduje się na terenie wsi Tatary (przed 1945 r. Rossgarten), *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976, s. 16, 41, 48. W XVIII wieku miejsce to nazywano „polem Nowaka”, wg miejscowej tradycji od nazwiska mieszczanina nidzickiego, strzałem z zamkowego działa zabił wodza Tatarów i otrzymał w nagrodę 16 mórg ziemi zwolnionych z powinności (F.S. Bock, *Versuch einer Wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Dessau 1783, Bd. II, s. 338). Wg późniejszych badań pole już przed 1656 rokiem należało do rodziny Nowaków (ostatnią właścicielką była Maria Florin, z domu Nowak), natomiast po „potopie” zostało jedynie zwolnione z podatków, A. Schimmelpfennig, *No-*

raz pierwszy w 1783 roku²³, stała się kanwą romansu historycznego Emmy Winterfeldt-Warnow z 1909²⁴ i sztuki (komedii) Alberta Conradta z 1939²⁵, jako epizod pojawia się w powieści *Tatarensturm* Maxa Worgitzkiego z 1956 roku²⁶. Pisali o nim znany działacz mazurski Karol Małłek (1964)²⁷ i Cezary Leżeński w powieści dla młodzieży (1988)²⁸.

Literatura regionalna w XIX wieku odnotowała również wiele innych śladów związanych z najazdem tatarskim, zachowanych głównie w świątyniach: ślady cięcia szabli tatarskiej na drzwiach zakrystii kościoła w Węgorzewie, przestrzeloną blaszaną chorągiewkę w Grabniku, plamy krwi pomordowanych na ścianach kościoła w Dąbrównie i ławce w Pasymiu, obrazy Matki Bożej lub świętych, które ocalały zbory luteriańskiej przed spaleniem²⁹. Ogromne znaczenie dla podtrzymania w społeczeństwie mazurskim, czy pruskim w ogóle, pamięci o najeździe miała pieśń pastora z Różyńska Wielkiego koło Ełku Tomasza Molitora *O wtargnięciu tatarskim do Prus Książęcych roku 1656*. Zamieszczona w popularnym kancjonale Jerzego Wasińskiego (1. wyd. w 1741 roku, wznawiany w następnych latach), odśpiewywana była corocznie w kościołach mazurskich³⁰. W połowie XIX wieku utwór nabrał charakteru pieśni świeckiej, została przetłumaczona na niemiecki i nauczana w szkołach³¹. W języku polskim ponownie wydał ją Antoni Gąsiorowski w 1856 roku w Królewcu pod znamienym tytułem: *Męczeństwo ewangelików pruskich na Mazurach dla wiary świętej ucierpiane przez Tatarów krymskich w roku 1656*, poprzedzając przedmową, w której m.in. stwierdził: „przed 200 laty [...] na ewangelików prusko-polskich zajadłość tatarska się wylała i bodaj czy nie z poduszczenia Polaków katolickich, a osobliwie jezuitów”³². Już wtedy najazd

---

tizen aus der alten und neueren Zeit des Stadt Neidenburg, „Beiträge zur Kunde Preussens”, Bd. IV, H. 3, s. 237–240. Zob. także: J. Gregorovius, *Die Ordenstadt Neidenburg*, Marienwerder 1883, s. 105–109; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 228; *Nidzica*, s. 75.

²³ F.S. Bock, op. cit., s. 338.

²⁴ E. Winterfeld-Warnow, *Um die Neidenburg 1656*, Bremerhaven 1992.

²⁵ A. Conradt, *Der Schuss des Bürgers Nowack*, München 1938.

²⁶ M. Worgitzki, *Tatarensturm*, Würzburg 1956, s. 81–91.

²⁷ K. Małłek, *O kamieniu tatarskim pod Niborkiem*, [w:] *Opowieści znad mazurskiego Gangesu*, Warszawa 1964, s. 48–56.

²⁸ C. Leżeński, *Bartek, Tatarzy i motorynka*, Olsztyn 1988.

²⁹ G.Ch. Pisanski, *Nachricht von dem im Jahre 1656 geschehenen Einfall der Tartaren nach Preussen*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1901, H. 7, s. 88–122; G.E.S. Hennig, *Gesammelte Nachrichten und Bemerkungen auf einer Reise über Bartenstein, Bischofstein, Passenheim und Pultusk nach Warschau*, „Preussische Archiv” 1796, Jahrg. 7., Bd. II, s. 681; G. Bujack, *Das Wunderbild in der Kirche von Gr. Rosinsko, Krei Johannisburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 1888/1889, s. 94–101.

³⁰ *Nowo wydany kancjonał pruski*, Królewiec 1741, s. 649–653. Opublikowana także przez W. Kochańskiego, *Poezja Warmii i Mazur*, Warszawa 1949, s. 24–27.

³¹ G. Jasiński, *Superintendent Gottfried Schulz (1791–1867) i jego poglądy na sprawy mazurskie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 3, s. 415.

³² A. Gąsiorowski, *Męczeństwo ewangelików pruskich na Mazurach dla wiary świętej ucierpiane przez Tatarów krymskich w roku 1656*, „Prawdziwy Polak Ewangelicki” 1859, s. 16–17.

sprzymierzonej z Rzeczpospolitą ordy na Prusy Książęce z 1656 roku wykorzystywano propagandowo dla rozpowszechniania antypolskich i antykatolickich nastrojów wśród Mazurów³³. Z czasem historia, w której eksponowano indywidualne, tragiczne losy pastorów ewangelickich³⁴ i ludności świeckiej³⁵, pomordowanych w Prusach lub zagarniętych w niewolę, stała się elementem polityki historycznej państwa pruskiego i niemieckiego³⁶. Tendencja ta jest zauważalna w publicystyce z lat poprzedzających plebiscyt w 1920 roku i z okresu międzywojennego³⁷. W ten sposób utrwalano i popularyzowano, wprawdzie w sposób tendencyjny i jednostronny, ogólny obraz wydarzeń od dawna funkcjonujący w regionalnej historiografii.

Poszczególne epizody z 1656 roku, utrwalone w lokalnych przekazach ustnych lub kronikach miejskich i kościelnych, wykorzystał historyk pruski Jerzy Krzysztof Pisański do opracowania pierwszej monografii najazdu tatarskiego na księstwo, opublikowanej w Królewcu w 1764 roku pod tytułem *Nachricht von*

³³ W 1856 roku obchodzono dwusetną rocznicę najazdu, do uczestnictwa w organizowanych z tej okazji uroczystościach kościelnych wzywali pastory mazurscy Gotfried i Wilhelm Schulzowie, publikując jednocześnie w lokalnej prasie artykuły poświęcone wydarzeniom z 1656 roku: W. Schulz, *Die Tataren in Preussen im Jahre 1656*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1856, nr 38, s. 174; G. Schulz, *Tatareneinfälle in Preussen im Jahre 1656*, ibidem 1856, nr 41, s. 189–190. Zob. G. Jasiński, op. cit., s. 415.

³⁴ Macieja Trentowskiego, Krzysztofa Kozika, Wojciecha Baranowskiego, Jana Columbusa, Wojciecha Zabarowskiego, Alberta Rhodego, Johanna Rehefelda, Andrzeja Wedeckego, Andrzeja Stankowskiego, Eliasza Wulpia, Georga Ottera; G.Ch. Pisanski, op. cit., s. 101–109; D.H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenden Predigern*, Königsberg 1777, s. 467–470.

³⁵ Najbardziej znana była historia Marianny von Lehndorff, żony Sebastiana Dietricha z Doliw koło Olecka. Wzięta w jasyr i sprzedana do Konstantynopola słała do męża, ojca i elektora Fryderyka Wilhelma rozpaczliwe listy z prośbami o wykupienie z niewoli. Dalsze jej losy nie są jednak znane. H.A. Braun, *Alte und neue Bilder aus Masuren*, Angerburg 1888, s. 78–87; idem, *Aus der masurische Heimat*, Königsberg 1926, s. 72–74; G. Sommerfeldt, *Urkundliche Mitteilungen über die Herren von Lehndorff*, „Altpreussische Monatsschrift” 1899, Bd. XXXVI, s. 419–425.

³⁶ T. Oracki, *Folklor ustny*, [w:] *Kultura ludowa Warmiaków i Mazurów*, red. J. Burszta, Wrocław 1976, s. 459; A. Litwornia, *O dawnym i nowym folklorze*, „Literatura Ludowa” 1972, nr 1, s. 60–63.

³⁷ M. Gerst, *O wtargnieniu Tatarów i Polaków roku 1656 do Starych Prus*, [w:] *Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki*, 1879, s. 118–128, 1880, s. 105–112; idem, *O wtargnieniu Polaków do Starych Prus*, ibidem, 1881, s. 100–105, 1882, s. 84–87; F. Skowronek, *Das Masurenbuch*, Berlin 1916, s. 116–119; D. Krauske, *Der Tataren-Einfall in Preussen während des schwedisch-polnischen Krieges 1656 und 1657*, „Königsberger Allgemeine Zeitung” 14 II 1917, 12 III 1917; A. Knies, *Der Tatareneinfall in Masuren 1656*, „Unser Masurenland” 1927, nr 2; A. Lehsten, *Tataren im Land*, ibidem, 1928, nr 3; *Der Tatareneinfall 1656*, ibidem, 1935, nr 26; E. Templin, *Unsere masurische Heimat*, Sensburg 1926, s. 160–162; M. Hein, *Die Tataren Einfälle in Ostpreussen 1656/1657*, „Königsberger Hartungsche Zeitung”, nr 180, 16 IV 1930; O. Hitzgrath, *Die Tatareneinfälle in den Jahren 1656 und 1657*, „Heimatblätter für Stallupönen” 1925, H. 5, s. 4–10.

dem im Jahre 1656 geschehenen Einfall der Tartaren nach Preussen. Przedstawiona przez niego wersja wydarzeń została uzupełniona i rozwinięta w artykule Karla Heinricha Hagena z 1818 roku³⁸ czy w *Historii Mazur* Maxa Töppena z 1870 roku³⁹. Przeniknęła także do historiografii niemieckiej dotyczącej okresu panowania elektora Fryderyka Wilhelma i wojny z lat 1655–1660⁴⁰, a po 1945 roku również do polskich syntez dziejów Prus Książęcych oraz Warmii i Mazur⁴¹.

Wg „pruskiej” wersji wydarzeń Tatarzy dwukrotnie najechali księstwo: po raz pierwszy po bitwie pod Prostkami – od 8 do 22 października 1656 roku, po raz drugi pomiędzy 8 a 13 lutego 1657 roku. Orda spustoszyła południowe rejon Prus Książęcych – od Dąbrówna na zachodzie, przez Pasym, Szczytno, Wielbark, Giżycko, Kętrzyn, Giżycko, Węgorzewo, Ryn, Białą Piską, Ełk i Olecko po Gołdap na wschodzie. Wzięli olbrzymi jasyr, wielu mieszkańców zostało zamordowanych, ustalone przez Pisańskiego liczby stały się kanonem, który powtórzył cytowany wyżej Wańkowicz.

Krytyczna analiza pozwoliła wykazać, że obraz najazdu tatarskiego został w rzeczywistości znacznie wyolbrzymiony. Wiele zawartych w nim epizodów jest wprawdzie odzwierciedleniem faktycznych wydarzeń z okresu wojny polsko-szwedzkiej, jednak orda w nich nie uczestniczyła. Znamienna jest tu np. historia pruskiego historyka Krzysztofa Hartknocha, który opisał swoje ocalenie podczas ataku na Pasym w 1656 roku. Chociaż napastników jednoznacznie określił jako Polaków, Pisański, a zanim późniejsi autorzy, spalenie miasta przypisali Tatarom⁴². Takich manipulacji źródłami można wskazać więcej⁴³.

³⁸ K.H. Hagen, *Preussens Schicksale während die Schwedenkriege*, „Beiträge zur Kunde Preussens” 1818, Bd. I, s. 124–143.

³⁹ M. Toeppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870, s. 246–258.

⁴⁰ Np. J.G. Droysen, *Geschichte der preussischen Politik*, Teil III: *Der Staat des Grossen Kurfürsten*, Bd. II, Leipzig 1863, s. 302.

⁴¹ Np. S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur po 1945*, Olsztyn 1992, s. 141–143; J. Obłak, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959, s. 38; E. Martuszewski, *Nawet kamień*, Łódź 1965, s. 36–37; W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII–XVII w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959, s. 31–33; E. Pauksza, *Warmia i Mazury*, Katowice 1975, s. 142–143.

⁴² Niewoli uniknąć natomiast późniejszy znany historyk pruski Krzysztof Hartknoch, ratując się ucieczką z Pizsa, wg tradycji zdobytego i zniszczonego w 1657 roku przez Tatarów, K. Hartknoch, *Elegia, in qua varia vitae suae pericula rudi penicillo delineat...*, *Continuirten Gelehrten Preussen*, Viertel Quartal 1725, s. 88–115; H. Bayer, *Lebens Lauff M. Christophori Hartknochs*, ibidem, s. 69; A.H. Lucanus, *Preussens uralter und heutiger Zustand*, hrsg. G. Sommerfeldt, Lötzen 1913, s. 162; G. Ch. Pisanski, op. cit., s. 110–111; E.Ch.F. Krupinski, *Etwas über Passenheim*, „Preussische Provinzial Blätter” 1832, Bd. VII, s. 606–608; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 229; E.M. Klemer, *550 Jahre Passenheim*, Allenstein 1926, s. 5–6; M. i Z. Stopowie, *Pasym i okolice*, Olsztyn 1970, s. 78–79.

⁴³ Np. Ernst Tricker (*Chronick der Gemeinde Lötzen*, Lötzen 1912, s. 46–49) tłumacząc łaciński zapis z kroniki Giżycka, fragment „hostilis Polonorum irruptionis in patriam nostram” przetłumaczył: „Zeit des feindlichen Tartareneinfalls”. Tatarom także przypisano mord na kilkunastu

Badania źródłowe w znacznym stopniu nie potwierdziły przedstawionych wyżej obrazów najazdu tatarskiego na Prusy Książęce, zweryfikowały ich chronologię i zasięg. Posel tatarski istotnie, jak przedstawił to Sienkiewicz w powieści, przyjechał do Lwowa w kwietniu 1656 roku. Był nim jednak Mehmet Ali murza i nie towarzyszył mu żaden czambuł. Oddział posiłkowy Tatarów budziackich pod komendą Subchan Ghazi agi przybył do Polski dopiero w lipcu 1656 roku, 26 lipca, w przededniu bitwy, dotarł pod Warszawę. Podczas przemarszu przez terytorium Rzeczypospolitej „opiekował” się nim Aleksander Koniecpolski. Określenie jego liczebności na podstawie polskich źródeł jest w zasadzie niemożliwe, gdyż zawierają one bardzo rozbieżne dane – od 5 nawet do 80 tysięcy ordyńców. Bardziej prawdopodobne relacje brandenburskie pozwalają określić, że posiłkowy oddział składał się z ok. 1500 Tatarów. Z tego w wyprawie do Prus Książęcych wzięło udział ok. 1000⁴⁴.

Decyzja o wysłaniu ordy do Prus Książęcych zapadła dopiero na przełomie sierpnia i września podczas narady polskiego dowództwa w Lublinie. Do tego czasu teren księstwa był celem ataków różnych oddziałów wojskowych z Podlasia i Żmudzi, ale nie brali w nim udziału Tatarzy. Po trzydniowej bitwie pod Warszawą część ordy wzięła jedynie udział w rozbiciu taboru szwedzkiego pod Strzemeszną, natomiast główne siły tatarskie stacjonowały wówczas w okolicach Baranowa i pod Kazimierzem Dolnym. 6 września Subchan Ghazi aga w towarzystwie 15 chorągwi jazdy koronnej pod Gabrielem Wojniłowiczem wyruszył w kierunku Brześcia Litewskiego. Po połączeniu na Podlasiu z dywizją litewską Wincentego Gosiewskiego pod koniec września Tatarzy skierowali się do Prus Książęcych. Najazd rozpoczął się wieczorem 8 października 1656 roku, po rozbiciu osłonowego zgrupowania brandenbursko-szwedzkiego pod Prostkami⁴⁵.

---

osobach, których groby odnaleziono w 1916 roku w Giżycku, H.K. Hess von Wichdorff, *Die Opfer des Tataren in Lötzenim Jahre 1657*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1919, H. 22/23, s. 296–207; M. Karczewski, op. cit., s. 148–149.

⁴⁴ S. Augusiewicz, *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce (1656–1657). Legendy i fakty*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1995, nr 3, s. 233–247; idem, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999, s. 21–25, 63, 90–116; idem, *Prostki 1656*, Warszawa 2001, s. 120–163.

⁴⁵ Na temat kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych i bitwy pod Prostkami zob.: W. Majewski, *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, t. 2, Warszawa 1956, s. 324–344; W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, s. 72–118; W. Majewski, *Działania Wojenne w Prusach Wschodnich (1656–1657)*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1997, nr 4, s. 579–598; S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999; S. Augusiewicz, *Działania militarne*, s. 41–129; S. Augusiewicz, *Prostki 1656*, s. 47–193; A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, R. CIX, z. 3, s. 171–181; S. Augusiewicz, *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w II wojnie północnej 1655–1660*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach*, red. W. Gieszczyński, N. Kasparek, Dąbrówno 2010, s. 69–88; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu*, Zabrze 2006, s. 109–123; K. Kossarzewski, *1656 Prostki*, seria: Zwycięskie Bitwy Polaków, t. 24, Warszawa 2014.

Chronologię i zasięg najazdu pozwalają określić zachowane (część z nich opublikowano w czasopismach niemieckich) raporty i rejestry szkód wyrządzonych przez Tatarów, sporządzone przez pruskich urzędników administracyjnych współcześnie do wydarzeń lub wkrótce po ich zakończeniu, powstałe w tym samym czasie skargi mieszkańców rejonów dotkniętych najazdem, a także imienne rejestry jeńców sporządzone w 1663 roku na rozkaz Fryderyka Wilhelma, w odpowiedzi na żądania poddanych pruskich domagających się od władcy pomocy finansowej w wykupie jasyru⁴⁶.

Początkowo orda działała na terenie starostwa ełckiego, jednak już 9 października wtargnęła do starostwa piskiego (wsie Biała, Drygały i Kumielsk) i oleckiego (Kalinowo i Wieliczki). Orda walczyła według swojej tradycyjnej taktyki. Kosz, do którego działające po obydwóch skrzydłach czambuły odprawały jasyr i łupy, znajdował się w dolinie rzeki Ełk i w ciągu trwania najazdu tylko nieznacznie przesunął się na północ, zatrzymując ostatecznie na terenie parafii Ostrykół, prawdopodobnie w okolicy wsi Glinki. Jak już wspomniano, najwcześniej czambuły spustoszyły leżące na terenie starostwa ełckiego parafie Ostrykół, z której Tatarzy uprowadzili 1238 osób, i Ełk, skąd zabrano 811 jeńców. Wyjątkowo tylko ocalało kilka wsi, większość została obrócona w popiół, dobytek – konie, bydło, owce i świnie – zrabowano.

Dopiero 12 października Tatarzy dotarli w okolice Pizsa. Nie próbowali zdobyć zamku obsadzonego kompanią regularnego wojska liczącą 100 żołnierzy. Było to jedyne „prezydium” na terenie objętym najazdem. Wojsko elektorskie, oddziały rozbite pod Prostkami i nadciągające z innych rejonów kraju koncentrowały się w tych dniach pod Węgorzewem, nie podejmując żadnych działań przeciw Gosiewskiemu i ordyńcom. Brak też informacji, by mieszkańcy Prus Książęcych spontanicznie organizowali się do obrony przed Tatarami.

Ok. 11 i 12 października czambuły, niewielkie grupy liczące po 30–40 ludzi, dotarły również do północno-wschodniej części starostwa oleckiego, pustosząc parafię Ciche, a grupy działające na zachód od rzeki Ełk wtargnęły do starostwa ryńskiego, pustosząc parafię Klusy. 13 października niewielkie już oddziały ordy, idąc na Orzysz, dotarły do wsi Okartowo i Szymonka. Dalej na północny zachód Tatarzy już się nie przedostali, gdyż wojsko brandenburskie przesunęło się

⁴⁶ Untersuchung des Ampts Lyck, nach grimigen feindtlichen Einfall der Pohlen undt Tardtern, wie selbige alles geraubet undt verbrandt, auch was dieselben vor Leuthe von den Ampts Unterthanen weggeführt und niedergehauen haben, undt ist solcher Einfall geschehen den 8 Octobr. Anno 1656, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem, XX Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten 829, k. 623–659v; Ampts Johannisburg Verzeichnusz und Specification derer Leuthe so Anno 1656 im October durch den tartarischen Einfall gefänglich entführt worden, wie derer Nahmen und in wa Alter Sie damat gewest sein. Auf Sv. Churftl. Durchlaucht. gnädigsten Befehl abermahl untersucht den 30 Juny Anno 1663, ibidem, XX HA, Etats Ministerium 111 k, nr 110, k. 2–46; Ampts Rhein Untersuchung und Specification deres so im tartarischen Einfal Anno 1656 im October weg geführt worden und noch nicht zurück gekommen. In den Kirchspielen untersucht im Junio 1663, ibidem, k. 48–57 v.

spod Węgorzewa na południe i obsadziło przesmyki między jeziorami Śniardwy i Niegocin. Tylko jakiś odosobniony czambuł skierował się na południe, dochodząc do wsi Woźnice. Równocześnie Tatarzy operowali na północ i północny zachód od miasta Ełk, grabiąc w komornictwie Połom, w parafiach Juchy, Świętajno, Wydminy i Straduny.

Przyjęto w polskiej historiografii, że Tatarzy wycofali się z Prus Książęcych na skutek sporu o Bogusława Radziwiłła, wziętego przez nich do niewoli jeszcze pod Prostkami, a odebranego im przez Gosiewskiego. Wydaje się jednak, że rzeczywistą przyczyną odwrotu był liczny jasyr, który Tatarzy chcieli odprowadzić na Budziak. Orda wyszła z księstwa 13–14 października, 16 była już w Czarnej pod Brańskiem. Dalej idąc przez Bielsk, Kamieniec Litewski (17 października), Brześć Litewski, Zamość, przeszła granice Rzeczypospolitej koło Kamieńca Podolskiego⁴⁷.

Najazd tatarski na Prusy Książęce trwał niecały tydzień (5–6 dni) i miał w istocie ograniczony zasięg, jego skutki dla ludności pruskiej były jednak dotkliwe. Wspomniane rejestry wymieniają 5335 osób wziętych przez Tatarów do niewoli z 260 miejscowości. Doliczając szacunkową liczbę jeńców z terenów, dla których rejestrów nie sporządzono, można określić jasyr tatarski z księstwa na około 7 tysięcy ludzi. Ordyńcy zamordowali w tych dniach w Prusach Książęcych dalsze 1000 osób. Ataki z początku roku 1657 były natomiast dziełem nie Tatarów z dywizji Gosiewskiego, ale wojsk litewskich dowodzonych przez Aleksandra Hilarego Połubińskiego i koronnych pod komendą pułkownika Gabriela Woyniłłowicza⁴⁸.

Henryk Sienkiewicz stworzył plastyczną wizję najazdu tatarskiego na Prusy Książęce, ale nie dysponował informacjami pozwalającymi wpleść w narrację zbyt wiele szczegółów faktograficznych, dotyczących chronologii (błędnie umieścił wydarzenie w lipcu 1656) bądź zasięgu (pogranicze prusko-litewskie od Rajgrodu do Olecka na północy). Pisarzowi nie była znana rozwijająca się od XVII wieku bogata tradycja najazdów historycznych, obejmująca zarówno ludowy folklor, jak i piśmiennictwo regionalne na Mazurach. Z różnych przyczyn, również z powodu wykorzystania pamięci o najeździe do podsycania nastrojów antypolskich przez władze niemieckie, tradycja przetrwała, choć w szcątkowej postaci, do dzisiaj. Tworzy obraz niezwykle kataklizmu, jaki spotkał cały obszar południowych Prus Książęcych, gdzie Tatarzy w ciągu kilku miesięcy (od października 1656 do lutego 1657) zniszczyli kilkaset miejscowości na przestrzeni od Gołdapi do Działdowa, uprowadzając kilkudziesięciotysięczny jasyr. Badania historyczne nie potwierdziły tej wersji. Najazd tatarski trwał w rzeczywistości kilka dni (od 8 do 13 października 1656 roku), ogarnął południowo-

⁴⁷ S. Augusiewicz, *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce*, s. 241–243; idem, *Działania militarne*, s. 112–113.

⁴⁸ Idem, *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce*, s. 245–246; idem, *Działania militarne*, s. 133–139; idem, *Prusy Książęce jako teatr operacyjny*, s. 89–93.

-wschodnie tereny Prus Książęcych, okolice Elku, Pizsa, Olecka i Rynu, w niewoli znalazło się ok. 7 tys. osób.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem, XX Hauptabteilung: Ostpreussische Folianten nr 829.
Etats Ministerium 111 k, nr 110.

Opracowania

- Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur po 1945*, Olsztyn 1992.
- Arnoldt D.H., *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenden Predigern*, Königsberg 1777.
- Augusiewicz S., *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999.
- Augusiewicz S., *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce (1656–1657). Legendy i fakty*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 3, s. 233–247.
- Augusiewicz S., *Prostki 1656*, Warszawa 2001.
- Augusiewicz S., *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w II wojny północnej 1655–1660*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dąbrówno 2010, s. 69–88.
- Augusiewicz S., *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL, s. 119–132.
- Bayer H., *Lebens Lauff M. Christophori Hartknochs*, „Continuirten Gelehrten Preussen”, Viertel Quartal 1725, s. 69–88.
- Bock F.S., *Versuch einer Wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Dessau 1783;
- Braun H.A., *Alte und neue Bilder aus Masuren*, Angerburg 1888.
- Braun H.A., *Aus der masurische Heimat*, Königsberg 1926.
- Bujack G., *Das Wunderbild in der Kirche von Gr. Rosinsko, Krei Johannsburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 1888/1889, s. 94–101.
- Chętnik A., *Mazurskim szlakiem*, Łomża 1939, s. 18.
- Conradt A., *Der Schuss des Bürgers Nowack*, München 1938.
- Der Tatareneinfall 1656*, „Unser Masurenland” 1935, nr 26.
- Droysen J.G., *Geschichte der preussischen Politik*, Teil III: *Der Staat des Grossen Kurfürsten*, Bd. II, Leipzig 1863.
- Gąsiorowski A., *Męczeństwo ewangelików pruskich na Mazurach dla wiary świętej ucierpiane przez Tatarów krymskich w roku 1656*, „Prawdziwy Polak Ewangelicki” 1859, s. 16–17.
- Gerss M., *O wtargnieniu Polaków do Starych Prus*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki” 1881, s. 100–105; 1882, s. 84–87.
- Gerss M., *O wtargnieniu Tatarów i Polaków roku 1656 do Starych Prus*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki” 1879, s. 118–128; 1880, s. 105–112.
- Gregorovius J., *Die Ordenstadt Neidenburg*, Marienwerder 1883.
- Grygier T., *Echa wyprawy Gosiewskiego*, „Ziemia” 1957, nr 11, s. 6–7.
- Hagen K.H., *Preussens Schicksale während die Schwedenkriege*, „Beiträge zur Kunde Preussens” 1818, Bd. I, s. 124–143.
- Hartknoch K., *Elegia, in qua varia vitae suae pericula rudi penicillo delineat...*, „Continuirten Gelehrten Preussen”, Viertel Quartal 1725, s. 88–115.

- Hein M., *Die Tataren Einfälle in Ostpreussen 1656/1657*, „Königsberger Hartungsche Zeitung”, nr 180, 16 IV 1930.
- Hennig G.E.S., *Gesammelte Nachrichten und Bemerkungen auf einer Reise über Bartenstein, Bischofstein, Passenheim und Pultusk nach Warschau*, „Preussische Archiv”, Jahrg. 7., Bd. II, 1796, s. 659–687.
- Hess von Wichdorff H.K., *Die Opfer des Tataren in Lötzenim Jahre 1657*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1919, H. 22/23, s. 206–207.
- Hitzigrath O., *Die Tatareneinfälle in den Jahren 1656 und 1657*, „Heimatblätter für Stallupönen” 1925, H. 5, s. 4–10.
- Hoppe F., *Orts- und Personennamen der Provinz Ost- und Westpreussen*, „Altpreussische Monatsschrift” 1881, Bd. XVIII, s. 245–270.
- Jasiński G., *Superintendent Gottfried Schulz (1791–1867) i jego poglądy na sprawy mazurskie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 3, s. 413–429.
- Karczewski M., *Czasy potopu szwedzkiego na Mazurach. Kilka uwag archeologa*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 143–157.
- Kersten A., *Sienkiewicz – „Potop” – historia*, Warszawa 1966.
- Kijas J., *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, [w:] *Prace historyczno-literackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, red. F. Bielak, Kraków 1936, s. 476–511.
- Klemer E.M., *550 Jahre Passenheim*, Allenstein 1926.
- Knies A., *Der Tatareneinfall in Masuren 1656*, „Unser Masurenland” 1927, nr 2.
- Kochański W., *Poezja Warmii i Mazur*, Warszawa 1949.
- Kossarzecki K., *1656 Prostki*, seria: Zwycięskie Bitwy Polaków, t. 24, Warszawa 2014.
- Krauske D., *Der Tataren-Einfall in Preussen während des schwedisch-polnischen Krieges 1656 und 1657*, „Königsberger Allgemeine Zeitung” 14 II 1917, 12 III 1917.
- Krupinski E.Ch.F., *Etwas über Passenheim*, „Preussische Provinzial Blätter”, Bd. VII, 1832, s. 606–608.
- Krzyżanowski J., *Pasek i Sienkiewicz: do źródeł „Trylogii”*, „Pamiętnik Literacki” 1956, t. 67, nr 4, s. 301–302.
- Kultura ludowa Warmiaków i Mazurów*, red. J. Burszta, Wrocław 1976.
- Lehsten A., *Tataren im Land*, „Unser Masurenland” 1928, nr 3.
- Leyding G., *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, t. 2: *Nazwy fizjograficzne*, Poznań 1959.
- Leżeński C., *Bartek, Tatarzy i motorynka*, Olsztyn 1988.
- Litwornia A., *O dawnym i nowym folklorze*, „Literatura Ludowa” 1972, nr 1, s. 60–63.
- Lucanus A.H., *Preussens uralter und heutiger Zustand*, hrsg. G. Sommerfeldt, Lötzen 1913.
- Majewski W., *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, t. 2, Warszawa 1956, s. 324–344.
- Majewski W., *Działania wojenne w Prusach Wschodnich (1656–1657)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, nr 4, s. 579–598.
- Majewski W., *Potop szwedzki (1655–1660)*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, red. Z. Koszyła, cz. 1, Białystok 1986, s. 72–118.
- Małek K., *O kamieniu tatarskim pod Niborkiem*, [w:] *Opowieści znad mazurskiego Gangesu*, Warszawa 1964, s. 48–56.
- Małogowska H., *Tatarzy pana Kmicica na Mazurach*, „Warmia i Mazury” 1971, R. XVII, nr 9, s. 11–12.
- Martuszewski E., *Nawet kamień*, Łódź 1965.
- Nagielski M., *Odsiecz Tykocina przez Bogusława Radziwiłła w 1656 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 61–72.
- Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1976.
- Nowo wydany kancjonał pruski, Królewiec 1741*, s. 649–653.
- Obłak J., *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959.

- Paukszta E., *Warmia i Mazury*, Katowice 1975.
- Pisanski G.Ch., *Nachricht von dem im Jahre 1656 geschehenen Einfall der Tartaren nach Preussen*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1901, H. 7, s. 88–122.
- Płosiński J., *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.
- Rachuba A., *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, R. CIX, z. 3, s. 171–181.
- Schimmelpfennig A., *Notizen aus der alten und neueren Zeit des Stadt Neidenburg*, „Beiträge zur Kunde Preussens”, Bd. IV, H. 3, s. 237–240.
- Schulz G., *Tatareneinfälle in Preussen im Jahre 1656*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1856, nr 41, s. 189–190.
- Schulz W., *Die Tataren in Preussen im Jahre 1656*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1856, nr 38, s. 174.
- Sienkiewicz H., *Potop*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1984, t. 3, s. 256–259.
- Skowronek F., *Das Masurenbuch*, Berlin 1916.
- Sommerfeldt G., *Urkundliche Mitteilungen über die Herren von Lehndorff*, „Altpreussische Monatsschrift” 1899, Bd. XXXVI, s. 419–425.
- Stopowie M. i Z., *Pasym i okolice*, Olsztyn 1970.
- Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959.
- Templin E., *Unsere masurische Heimat*, Sensburg 1926.
- Toeppen M., *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870.
- Toeppen M., *Historia Mazur*, wyd. G. Jasiński, Olsztyn 1995.
- Toeppen M., *Wierzenia mazurskie*, Warszawa 1894.
- Tricker E., *Chronick der Gemeinde Lötzen*, Lötzen 1912.
- Wańkiewicz M., *Na tropach Smętka*, Kraków 1980.
- Winterfeld-Warnow E., *Um die Neidenburg 1656*, Bremerhaven 1992.
- Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973.
- Worgitzki M., *Tatarensturm*, Würzburg 1956.

Tatar invasion of the Duchy of Prussia in 1656. Sienkiewicz’s vision – local tradition – the course of events in the light of historical research

Summary

In modern history there are three different views on the Tatar invasion of the Duchy of Prussia in 1656. The first one is known from Henryk Sienkiewicz’s *the Deluge*, the second one comes from the local Masurian historians, while the last one is historiographic. Sienkiewicz narrows the range of the raid to the borderlines of Podlasie, while putting it at the times before the Battle of Prostki (8 October 1656). Local historians talk about two separate raids, in October 1656 and February 1657, which spread all over the land known today as Masuria, to Dąbrówno in the west of Gołdap, to the east, and far north above Kętrzyn. Based on historiographic sources we could agree that there was one Tatar raid, which spread over the lands near Elk, Pisz, Olecko and Ryn, and lasted five or six days (between 8 and 13/14 October 1656).

Keywords: Polish-Swedish War (1655–1660), the Tatars, Duchy of Prussia, Masuria, Wincenty Gosiewski, Henryk Sienkiewicz, *the Trilogy*, Andrzej Kmicic.

Słowa kluczowe: wojna polsko-szwedzka 1655–1660; Tatarzy; Prusy Książęce; Mazury; Wincenty Gosiewski; Henryk Sienkiewicz; Trylogia; Andrzej Kmicic.